

VIII. YÜZYILDA TÜRKLERİN İLMÎ DURUMUNUN TESPİTİNE FARKLI BİR BAKIŞ: BASRA, MÂVERÂÜNNEHİR ÖRNEĞİ

*Mehmet Emin ŞEN**

ÖZET

847-945 yılları arası Ortaçağın İslam Medeniyeti açısından altın devri olarak kabul edilmektedir. İslam dünyasında görülen medeniyette yükselişin sebepleri olarak; İslam dünyasındaki savaş uğraşısının entelektüel etkinlik dönemine geçmesini, bilimsel yapıtların Arapçaya çevrilmesini, “Bilgelik Evi” diye tarif edilen, ilmî araştırmaların yapıldığı değişik dillerden kitapların tercüme edildiği bürolar ve astronomik gözlemlerin yapıldığı rasathaneden oluşan araştırma merkezi olan Beytü’l-Hikme’nin kurulmasını, Abbâsiler devresi halifelerin ilme ve ilim adamlarına karşı son derece ilgi göstermelerini söyleyebiliriz. İbn Haldun’un da dikkat çekip önemle vurguladığı gibi, Ortaçağ İslam dünyasında bilim ve tefekkür alanında gerçekleşmiş olan atılımın, hamlenin, çok büyük ölçüde olmak üzere Doğu İslam dünyasının eseri olduğu bilinmektedir. Doğu İslam dünyası denince akla Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi ve buradaki ilim merkezlerini temsil eden Buhara, Semerkant, Taşkent, Fergana gibi şehirler gelmektedir. Bu dönemde Türklerin ilmî durumunu ve bu medeniyete katkılarını ortaya koyabilmek için Türklerin ilmî durumunu tespit etmek ve öncelikle de Ortaçağdaki ilim merkezleri olan Basra ve Mâverâünnehir bölgelerini tanımak gerekir. Bu münasebetle biz de, bu kültür havzalarının kısaca coğrafi durumunu, Türklerle ilişkisini, buralardaki ilmî ve medenî durumu izah etmeye çalışacağız. VIII. yüzyılın ortasında gelişmekte olan İslam Medeniyeti iki merkezden neşet etmiştir. Bunlardan birisi Basra diğeri ise Mâverâünnehir’dir. Acaba bu bölgelerde kimler yaşamaktaydı? İlk ilmî hareketler kimler tarafından gerçekleştirildi? Türklerin medeniyete katkılarını ortaya koymak için bu soruların aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk-İlim ilişkisi, VIII. Yüzyılda Türkler, Basra, Maveraünnehir.

A DIFFERENT VIEW TO ESTABLISHMENT OF SCIENTIFIC POSITION OF TURKS IN VIII CENTURY: EXAMPLE OF BASRA, TRANSOXIANA

ABSTRACT

The period between 847 and 945 is accepted as the golden era of Medieval Islamic Civilization. We can state the reasons of this rise in civilization witnessed in Islamic world that the war affairs in Islamic

* Yrd. Doç. Dr. Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: mehmeteminsentarih@gmail.com

realms gave place to intellectual activity period, and that the scientific works were translated into Arabic, and that Beytu'l Hikme, which was the centre of research formed from observatories where astronomical observations were carried out and from offices called "House of Wisdom", where scientific research was done and books from various languages were translated, and caliphs of Abbasids dynasty displayed great interest to science and scholars. As Ibn Khaldun pointed out and emphasized with great importance, it is known that the leap and move that came into existence in the field of science and philosophy in Medieval Islamic realms was on a large scale the consequence of Eastern Islamic realms. When Eastern Islamic realms were mentioned, instantly, Khorassan, Transoxiana regions and towns such as Bukhara, Samarkand, Tashkent and Fergana representing the science centres in this region come to mind. In order that we can establish the Turks' scientific status and their contributions to civilization, it is primarily necessary that we determine scientific status of Turks, and that we know the regions of Basra and Transoxiana which are the science centres in medieval age. For this reason, we will try to elucidate the geographical positions briefly, their relations with Turks, the scientific and civil state of these cultural areas. In the middle of VIII century, Islamic Civilization, which was flourishing, spread from here. If one of these is Basra the other is Transoxiana. I wonder who lived in these regions. Who were the first scientific movements realized by? In order that we can demonstrate Turks' contributions to civilization, these questions should be enlightened.

Key Words: Turk-Science Relations, Turks in VIII Century, Basra, Transoxiana.

Giriş

İncelediğimiz bu dönem (232-334/847-945) İslam Medeniyetinin zirveye ulaştığı bir devreyi kapsamaktadır. Yine bu dönem, ilim ve kültür faaliyetleri açısından, Ortaçağın İslam Medeniyeti açısından altın devri olarak kabul edilmektedir. Acaba İslam dünyasında görülen medeniyette yükselişin sebebi neler olabilir? Bunlardan birisi hiç şüphesiz İslam dünyasındaki savaş uğraşısını entelektüel etkinlik döneminin almasıdır. VII. yüzyıl civarında Müslümanlar o günkü dünyanın entelektüel liderleri olmaya başladılar.¹ Bu, bilimsel yapıtların Arapçaya çevrilmesiyle gerçekleşmiştir. Bunun için öncelikle "Bilgelik Evi" diye tarif edilen, yüksek ilmî araştırmaların yapıldığı alimlerin toplanıp tartıştıkları, çoğunluğunu aklî ve tabii ilimlerin oluşturduğu zengin bir kütüphane, değişik dillerden kitapların tercüme edildiği bürolar ve astronomik gözlemlerin yapıldığı rasathaneden oluşan araştırma merkezi olan Beytü'l-Hikme² kurulmuş ardından gözlemevleri ve hastaneler kurularak medeniyette ileri duruma gelmişti.

Medeniyette yükselişin bir diğer sebebi de Abbâsîler devresi halifelerin ilme ve ilim adamlarına karşı son derece ilgi gösterdikleri bir dönem olmasıdır. Mesela VII. asrın sonlarından itibaren Hıristiyanlar, Müslümanların Yunan felsefesini öğrenmelerine yardımcı olmuşlardır. Halife Mansur'un (136/754-775) Bizans İmparatorlarına müracaat ederek matematik bilimine ait

1 Esin Kahya, Hüseyin Gazi Topdemir, Türklerde Bilim, Türk Düşünce Tarihi, Ankara, 2001, s.163

2 A. Emin, Duha'l-İslâm, I- III, Kahire, 1952, II, 64 daha geniş bilgi için bak. Mustafa Demirci, Beytü'l-Hikme, İstanbul, 1996

el yazmaları gönderilmesini istediği rivayet edilmektedir.³ Araştırmamız bu dönem İslam Kültür ve Medeniyeti hakkında bilgi vermek değildir. Asıl maksadımız bu medeniyete Türklerin katkısının olup olmadığını, olduysa ne suretle etkisinin olduğunu ortaya koymak olacaktır.

İslam dünyasının Ortaçağın en üstün uygarlığı haline gelişi ne suretle gerçekleşti? Bugünkü Batı Medeniyetinin de temeli olan İslam Medeniyetini kuranlar ve yükseltenler acaba kimlerdi? Bu konuda Doğu'da ve Batı'da yapılan araştırmalar, en büyük payın Araplarla, İranlılara ait olduğunu iddia etmektedirler. Türklerin bu ilmî faaliyetlerde ismini anmamaktadırlar. Şemseddin Günaltay'ın da dediği gibi; bu yüksek Medeniyetin hakikî âmil ve müessirlerini tayin etmek ilmî bir vazife olduğu gibi, bu âmiller arasında Türklerin bulunup bulunmadığını araştırmak da millî bir borçtur.⁴

Abdurrahman el-Bezzaz,⁵ Abdullah Sahib,⁶ Faruk Ömer son zamanlarda Naci Maruf⁷ ve daha pek çok Arap asıllı yazar ve araştırmacı, "İslam Kültürü ve Medeniyetinin tamamıyla Arap zeka ve dehasının bir ürünü" olduğunu iddia etmektedirler. Bir kere bu muazzam medeniyeti sadece bir ırka indirgeyerek açıklamak, bu medeniyete yapılabilecek en büyük haksızlıktır. Kaldı ki bu sözlerin tamamen tersini düşünen Arap yazarlar da çıkmıştır. Bunlardan biri ünlü tarihçi ve sosyolog İbn Haldun'dur.

İbn Haldun bu dönemin ilmî durumu ile ilgili bizlere önemli bir bilgi vermektedir. "İslam Kültür ve Medeniyetinin zirveye ulaştığı Abbâsiler döneminde bile, devlet ve iktidara sahip olma hırsları, Arapları ilim ve kültürden uzaklaştırdı, sosyal refahın getirdiği kolaylıklar nedeniyle de, onlar ilmi, sanatı ve diğer meslek gruplarının işlerini küçültücü işler olarak değerlendirdiler ve bu işlere yanaşmadılar. Neticede bu sahaları Mevâlîye bıraktılar.⁸ Daha da ileri götürerek şunları söylemektedir: "Ne gariptir ki Müslüman bilginlerin büyük çoğunluğu, yabancı ırklara mensup kişilerden özellikle de Acemlerden çıkmıştır. Araplar arasında pek az kimse gösterilebilir ki, kitaba ya da insan aklına dayanan ilimlerde temayüz etmiş olsun ayrıca Araplar medeniyetten oldukça uzak kalmış bir durumdaydılar, medeniyetin özünü ise o dönemde Mevâlî tabir edilen gayri Arap unsurlar oluşturuyordu. Gramercilerin, hadisçi ve fıkıhçıların yanı sıra aklî ve naklî ilimlerde otorite olmuş bilginlerin pek çoğu Mevâlîdendi. Ortam, yetişme tarzı ve Araplarla kaynaşmaları nedeniyle Arapça yazıp konuşmalar bile, köken olarak bunların hiçbirisi Arap değildi"⁹

Bu gerçeği İbn Haldun'dan asırlar sonra, Corci Zeydan,¹⁰ Ahmet Emin¹¹ gibi pek çok yazar ve düşünür de aynı düşüncelere katılarak İslam Kültür ve Medeniyetinin Arap olmayan unsurların büyük payı olduğu fikrini savunmaya devam etmişlerdir. Acaba bu Arap olmayan unsurların içinde hiç mi Türk yoktu? Bu sorunun cevabı, o dönem ilim merkezlerini tanımak ve bunların Türklerle ilgisini ortaya koymakla netleşecektir.

Medeniyet merkezleri Basra, Maveraünnehir

VIII. yüzyılın ortasında gelişmekte olan İslam Medeniyeti iki merkezden neşet etmiştir.

3 W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Köprülü Fuad neşri, Ankara, 1977, s.15.

4 Şemseddin Günaltay, " İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii", Adlı Sunum, I. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih kurumu, Kayseri Zabıtları, Ankara, 1932, s. 19,

5 Abdurrahman el Bezzaz, Islam and Arap Nationalism, Londra, 1965 , s. 39,

6 Abdullah Sahb, Development et Questions D'Orient, Toulouse, 1972 (Arapça Tercümesi) Bağdat. (Tarihsiz), s. 33

7 Naci Maruf, Urubetu'l-Ulema, Bağdad, 1974, s. 42-43

8 İbn Haldun, Mukaddime, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay. İstanbul, 1991, s. 544

9 İbn Haldun, age, s. 544

10 C. Zeydan, İslâm Medeniyeti Tarihi, Sadeleştiren: Mümin Çevik, I- V, İstanbul, 1961, III, 54

11 Ahmet Emin, age, I. 90

Turkish Studies

Biri Basra diğeri Mâverâünnehir'deki ilmî faaliyetlerdir. Basra'daki ilmî faaliyetle ilgili Ş. Günaltay'ın görüşleri bizim bu konuya bakışımızda oldukça etkili olmuştur. Ubeydullah b. Ziyad, 53/672 yılında Buhara Türklerinden iki bin veya dört bin okçuyu kendi özel hizmetine sokarak vilayet merkezi olan Basra şehrine yerleştirmişti.¹² Günaltay işte bu yerleştirilen Türkler arasında ilmî faaliyetlerin olduğunu söylemektedir. İlmî faaliyette bulunan ilk kişinin, Baktiriyanlı bir Türk olan Amr İbn Ubeyd adında birisinin olduğunu belirtmektedir.¹³

Ortaçağda ilk fikrî hareket, Türklerin yoğun bir surette yerleşmiş olduğu Basra'da baş gösterdi. Hareketin başında Amr İbn Ubeyd (ö. 158/762) adlı bir Türk âlimi bulunuyordu. Amr İbn Ubeyd'in babası, Türk ellerinde "vuku bulan fütuhât esnasında esir edilerek Irak'a getirilmiş bir Türk'tü. Bu sebepten kendisi Beni Temim azatlılarından sayılıyordu. Bu Türk'ün kurduğu mektebe Avrupalılar İslam Rasyonalizmi, yahut İslam akliye mektebi adını verirler. Mektep akli esas almaktaydı.¹⁴ Araplarda aklî ilimlerin fazla gelişmemiş olması ve burada yaşayan Türklerin bulunması hasebiyle Basra ilim merkezinde Türklerin de katkılarının olabileceği ihtimali üzerinde durmaktayız.

İkinci merkez Mâverâünnehir bölgesi idi. İslam coğrafyacıları, Ceyhun (Amu-Derya, Oxus)¹⁵ nehrinin ötesinde -yani kuzeyinde- fethettikleri bölgelere Mâverâünnehir ismi vermişlerdir.¹⁶ Bazı İslam coğrafyacıları Mâverâünnehir demekle birlikte, Haytal veya Hayatula adı vermişlerdir.¹⁷ Aşağı Türkistan'ı Karahanlılar ve Sâ mânîler devrinde ziyaret etmiş olan Makdîsî de, (ö. 374/985) Mâverâünnehir bölgesini Heytal Mıntıkası, Aftalit Türklerinin yaşadığı bir yer olarak ifade etmiştir.¹⁸ Kaşgarlı Mahmud bu bölgeye "Çayardı" adını vermiştir.¹⁹ Ceyhun nehrinin kuzeyinde yani arkasında bulunan bölgelere Yakut, bu bölgenin İslâmî fetihlerden önce Hayatula adını taşıdığını, Ceyhun nehrini geçerek bölgeyi fetheden Müslümanların buraya Mâverâünnehir dediklerini kaydetmektedir.²⁰ Mes'ûdi ise, Mâverâünnehir'i de içine alan Horasan

12 Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, (ö.310/922): Târihu'l- Ümeme ve'l-Muluk, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut, 1967, IV, 221; Yâkût el-Hamevî, Mucemü'l-Buldân , Leipzig, 1869, I, 520;

13 Şemseddin Günaltay, "İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?" II. Türk Tarih Kongresi 20-25 Eylül 1937; TTKY, İstanbul, 1943 , s. 351.

14 Günaltay, *agm.*, s. 352

15 Eski Türkler, Ceyhun nehrine büyük ırmak anlamına gelen "Ögüz" adını veriyorlardı. Yunanlılar bu adı tahrif ederek "Oxus" şekline sokmuşlardır. (Şemseddin Günaltay, Mufassal Türk Tarihi, I-V, İstanbul, 1339, IV, 36, dn. 1; Bugün de batı dillerinde Oxus şeklinde geçmektedir. Nehrin Belh ismiyle zikredilmesi, bu şehirle sıkı irtibatını açıkça ortaya koymaktadır. Nehir, ilk İslâm coğrafya eserlerinde karşılaşmadığımız diğer bazı isimlerle de anılmıştır. Mesela, Moğol istilâsı döneminde Ceyhun daha çok Amuya veya Amu-Derya (Seyhun da Sir-Derya) olarak zikredilmiştir. Strange Amul şehri ismini, Ceyhun'un eski mahalli (Farsça) adı olan Amuya veyahut Amul'dan almıştır. (Geniş bilgi için bak.. Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, London 1905, 434.

16 İstahrî, Ebû İshak İbrahim b.Muhammed el-Fârisî, (ö. 340/951), Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, Kahire, 1961,s. 286, İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b Havkal, (ö. 367/977): Kitâb Sûretü'l-Arz, (Tahkik J.H. Kramers), Leiden, 1938, s. 359; Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud (o. 682/1283): Asâru'l Bilâd ve Ahbâru'l- İbâd, Beyrut ty , s. 557

17 Yâkût el-Hamevî Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah (ö. 626/1228): Mucemü'l-Udeba, Kahire ,1923, V, 45; Ebû'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmail b. Ali b. Mahmud b. Ömer el-Yâkût el-Hamevî (ö. 732/1331): Kitâbü Takvîmu'l-Buldân, thk. J. T. Renaud- W. Mac Guckin De Slane, Paris 1840. (Fuat Sezgin tarafından yayınlanan el-Coğrâfiyye el-İslâmiyye külliyyatının 13. cildi), s.483; Kalkaşendî, Ahmed b. Abdullah (ö. 820/1417): Subhu'l A'şâ fi Snâatü İnşâ. I-XV, Kahire 1963

IV, 429.. Hayatula, Bizanslılar'ın Eftalitler dediği kavmin adıdır ve bunlar umumi olarak Ak-Hunlar diye bilinir. Bu durumda İslâmî kaynaklarda Heytal veya Hayatula olarak geçen ismin, aslında Hebtal veya Heftal olması kuvvetle muhtemeldir (Bak.. Strange, age, s. 433; Daha geniş bilgi için bak. Hasan Kurt, Emevi ve İlk Abbasi Halifeleri Döneminde Buhârâ Bölgesi, Ankara, 1997.

18 Makdîsî, Muhammed b. Ahmed, (ö. 381/991): Ahsenü't-Tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1906, s. 26

19 Emel Esin, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş, İstanbul, 1978, s. 152

20 Yâkût el-Hamevî, Mucemü'l-Udebâ, V, 45.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

ile Çin arasındaki bölgeye Kuşan ismini vermiştir.²¹ Bazı Arap müellifler de Mâverâünnahir'i Turan bölgesinden saymışlar, Turan bölgesinin 3 büyük kısımdan meydana geldiğini, Mâverâünnahir ve Türkistan'ın Turan'ın birinci kısmını oluşturduğunu söylemişlerdir.²²

Bu bölgede önemli merkezler Buhara, Semerkant ve ona bağlı Soğd toprakları, Uşrûsana, Şâş (Taskent), Fergana, Kişş, Nesâf, Sağâniyan ve ona bağlı yerler, Huttel, Tirmiz, Guvâziyân, Ahsîsek, Hârezm, Fârâb, Tirâz ve Hocende topraklarını içine alır.²³ Buraya eski Buhara ve Hokand hanlıkları ile diğer Türkistan şehirleri dahil bulunuyordu.²⁴

Horasan bölgesi İran'ın doğusundan başlayarak Ceyhun Nehri'ne uzanan bölgenin adıdır. Batıda sınırı İran'ın doğu sınırını teşkil eden Cürcan ile başlar. Güneyde İran ve Horasan Çölü, kuzeyde Harezmi, doğuda Sind ve Sicistan, kuzey doğuda ise Mâverâünnahir'e kadar uzanır. Bu bölgede, diğer pek çok şehrin yanı sıra Merv, Herat, Belh, Rey, Cüzcan, Nisâbur, Nesâ. Dâmğan, Fâryâb, Talikan ve Cürcan gibi İslam kültürünün meşhur merkezleri bulunmaktadır.²⁵

Şimdi bu bölgelerde kimlerin yaşadığını o dönemlerde yaşamış olan Cahız'ın sözleriyle ele alalım.

"Horasanlılar ile Türkler akrabadırlar, aynı bölgedendirler. Kökleri aynı dalda sağlamca tespit edilmiş olmasa bile, bunlar birbirlerine benzerler ve bunları ihtiva eden sahanın sınırları tamamen aynı olmasa da birbirine tekabül eder. Başka başka kollarının başka başka mümeyyiz vasıfları olsa da ve birbirlerinden bazı bakımlardan tefrik edilseler de, bunların ikisi de Horasanlı'dır. Türk ile Horasanlı arasındaki farkın Arap ile Arabın gayri, Yunanlı ile Slav ve zenci ile habeşî arasındaki fark kadar büyük olmadığı fikrini de ileri sürmüştünüz. Daha farklı misallere lüzum olmadığı fakat Türk ile Horasanlı arasındaki farkın Mekkeli ile Medineli, bedevî ile köylü ve ovalı ile dağlı arasındaki fark gibi olduğunu söylemişsiniz. Bazı sözleri ve ifade tarzları ve bazı vasıfları bakımından Türk ile Horasanlı arasında fark bulunsa bile, Temim'in en yüksek kabilesi ile Kays'ın en aşağı kabilesi ve yanlış yapan Havazin ile doğru konuşan Hicazlılar arasında da bu kadar farkın bulunacağına ısrar ettiniz; bu farklar, ekseriyet itibariyle, Himyer ile Yemen eyaletleri arasında görülen farkın aynısıdır."²⁶

Horasan Bölgesi çok eski çağlardan beri Türklerin göç etmesiyle ve buraların uzun asırlar Türk hakimiyet ve idaresi altında bulunması sayesinde büyük ölçüde Türkleşmiş ve Türklerin vatanı olmuştur. Müslüman Arapların Ceyhun kıyılarına ulaştıklarında bölgenin birçok yerleşim birimlerinde, Baykent, Buhara v.b. büyük şehirlerinde hakimiyet, Türklerin elindeydi. Kaynaklarda buraların Türk aristokrat hanedan aileleri ve Türk devlet unvanlarını ifade eden Tarhûn, Tuğşad, Yabgu, Afşin ve Akşit (İhşid) gibi "Beyler" ve "Hanlar" tarafından idare edildiğini görmekteyiz.²⁷

Bu bakımdan Ceyhun nehri, Arilerle Turaniler arasında geleneksel bir sınır olarak kabul

21 Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, (ö. 345/956): Mürücü'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher, thk. Müfid Muhammed Kamîha, I-IV, Beyrut, 1987, I, 133.

22 Ebu'l-Fida, age, I, 483; Kalkaşandi, age, IV, 429.

23 İstahrî, age, s. 295-96.; İbn Havkal, age, s. 459; Ebu'l-Fida, age, s. 483

24 Barthold, "Maverâünnahir", İA., İstanbul, 1964; VII, 408. Ayrıca bkz. Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lâm, I-VI, İstanbul, 1889-1898, VI, 4140; W. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Ter. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981, s. 67.

25 Yâkût el-Hamevî, Mucemü'l-Buldân, II, 409; C. Huard, "Horasan", İA., İstanbul, 1964, V, 560.

26 Cahız, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Terc. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, s.42-43

27 Zekariya Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", Türkler Ansiklopedisi, Ankara 2002, IV, 263

Turkish Studies

edilmiş²⁸ ve bu durum Müslüman Arapların bu bölgeye ayak basmalarına kadar devam etmiş ve "Nehrin" gerisinde kalan bölgelere Türkistan veya Turan Yurdu adı verilmiştir. Bu arada hemen şunu ifade edelim ki, burada kastedilen Turan; umumiyetle Türklerin yaşadıkları Orta-Asya'nın ta kendisidir. Daha Göktürkler devletinin ortaya çıkması ile turan deyimi bir ülke adı olmak üzere Türkistan'ı temsil etmiştir.²⁹

Bu gerçeklerden yola çıkmış olsa gerek Ögel'de Mâverâünnehir ve Batı Türkistan, VII. asrın sonlarından itibaren Türklerin elinde olduğunu; Taşkent, Semerkant, Fergana, Buhara ve Uşrusana bölgelerinde Göktürlere bağlı Türk beylikleri bulunduğunu ve bu siyasi hâkimiyet yanında nüfus çoğunluğunun da Türklerden meydana geldiğini³⁰ iddia etmektedir. Gerçek Ögel'in ifade ettiği gibi miydi? Buna en doğru cevap, Mâverâünnehir ve Horasan bölgesindeki Baykent, Buhara, Semerkant, Fârâb, Fergana, Taşkent, Kaşgar ve Harezmi gibi öne çıkan ilim merkezlerini incelemek ve bu merkezlerin Türklerle ilişkilerini ortaya koymakla verilebilecektir.

Orta Asya'da Türk İslam Kültür ve Medeniyetinin gelişmesinde Baykent'in³¹ çok önemli bir yeri vardı. Buna sebepte, bu Türk şehrinin tarihi geçmişi ve coğrafi konumu itibarı ile hem Hint Baharat Yolu ve hem de İpek Yolu üzerinde bulunması ve bu yolun yolcularının bir uğrak yeri olmasıdır. Z. V. Togan; Baykent, Buhara, Ramisen ve Merv gibi bu bölgenin ünlü şehirlerinin eski devirlerde Türkler tarafından kurulduğunu ve Müslüman Arapların henüz bu bölgeye ayak basmalarından önce bile medeni bir Türk şehri olduğunu³² belirtmiştir. Nitekim İbn A'sem el-Kûfî³³ Baykent, Buhara'nın en yakın şehirlerinden biri olduğunu ve İslami fetihler sırasında orada yaşayanların çoğunun Türk, Soğd ve Türgeşlerden oluştuğunu belirtmektedir.

Arap-İslam fetihleri sırasında müstakil bir "Türk Beyliği" olan Baykent, Türk asıllı bir "Tarhan" tarafından idare ediliyordu. Bölgenin en muhkem ve en canlı ticaret merkezlerinden biri idi, ayrıca buraya "Bakır" veya "Tüccarlar" şehri de denilmekte idi.³⁴ Baykent'e, Türklerle has olan, demir, bakır, altın ve gümüş gibi madencilik sanatları gelişmiş ve buralarda birçok atölyeler kurulmuştur. Bu atölyelerde imal edilen altın ve gümüş eşyalar, bakırdan yapılmış kap ve kacaklar, hele hele demirden yapılmış kılıç, kalkan zırh v.s. gibi kesici ve delici aletler, çevre şehir ve ülkelerde fazlasıyla rağbet görmüştür.

Gerçekte Baykent, Orta-Asya İslam Medeniyetinin filizlendiği ilk şehirlerden biri olmuştur. Buna sebep de burasının zaten İslami fetihlerden önce de medenî bir Türk şehri olması idi. Baykent'te, İslam kültür ve Medeniyetinin temeli ilk defa, burada bir büyük caminin yapılmasıyla atılmıştır. el-Hamevî, bu camiden övgüyle bahsetmiştir.³⁵ Ayrıca bu şehirde ilk defa "Ribat" dediğimiz hayır müesseselerinin kurulmasıyla Türk İslam Kültür ve Medeniyeti'nin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.³⁶ el-Hamevî (ö. 625/1228) kendi zamanında bu yüce maksat için sadece Baykent'te zenginler tarafından binden fazla Ribat yapıldığını

28 Bu nehir, İran, Çin, Yunan ve Arap kaynaklarında, Türkçe ve Farsça konuşanlar, bir başka ifade ile Turani ve İrani kavimler arasında an'anevi bir sınır olarak görülmüştür. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1969, I, 20; Hitti, History of the Arabs, London, 1953, s. 80

29 A. Caferoğlu, "İran'la Turan'ın Paylaşılmasın Şirin'i", Türkiyat, Sy. VII, s.58, Barthold, W, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul, 1927, s. 77

30 Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1971, s. 66

31 Baykent, Ceyhun Nehri ile Buhara arasında ve Buhara'ya 6 km. mesafede bulunan bir şehirdir. Hamevî, Mucemü'l-Buldân, I, 533

32 Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970, s. 26

33 İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, (ö. 314/926), Kitabı 'l-Fütûh, 1-IV, Beyrut 1986, III, 165

34 Taberî, age, VI, 430

35 Makdîsî, age, s. 224; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, I, 535

36 Marçais, Georges, "Ribat", İA, İstanbul, 1964; IX,734; Emel Esin, age., s. 151

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

zikretmektedir.³⁷ Diğer taraftan İslam dininin Baykent'te çok köklü bir şekilde yerleşmesi ile, burası bir ilim irfan yuvası haline gelmiştir. Burada yetişen bir çok ilim adamı, Baykent nispet adıyla anılmışlardır. Bu arada bir şeyin hatırlanmasında yarar vardır. O da; Baykendî, Buharî, Semerkandî gibi nispet adlarının bir milli kimlik ifade ettiği ve çoğu halde "Türkî" yerine ve anlamında kullanılmış olduğu hiç bir zaman unutulmamalıdır.

Önemli ilim merkezlerden birisi de Buhara'dır. Zerafşan nehrinin aşağı mecrası ve batı ucunda,³⁸ Çince, "Bu ha ula", dünyanın eski³⁹ bir yerleşim yeridir. Buranın ilk defa Tarazdan gelip yerleşen tüccar Cümük Türkleri tarafından kurulduğu rivayet edilmektedir.⁴⁰ Buhara da Baykent gibi; meşhur tarihi İpek Yolu ve Hind Baharat Yolu güzergâhında ve bir kavşak noktasında kurulduğu için bölgenin nüfus yönünden en kalabalık, kültür ve medeniyet bakımından en zengin şehirlerinden birisi olmuştur. Nerşahî,⁴¹ Müslüman Arapların fethi başladıkları esnada "Buhara Hanlığı'nın başında Beydûn adında bir Türk Beyi'nin bulunduğunu, bu ölünce yerine oğlu Tuğ-Şad'ın geçtiğini belirtmektedir. Bu kelime eski Türklerde askerî ve idarî makam ve asalet unvanı olarak kullanılmıştır.⁴² Tuğ-Şad, çok küçük olduğu için onun yerine annesi olan Kabaç Hatun geçmiştir.⁴³ Bilindiği gibi Buhara, bütün Eski ve Orta Çağlar boyunca Kudüs, Mekke gibi, Orta Asya'nın en önemli dinî merkezlerinden biri ve bir kutsal sığınma şehri idi. Buhara, yukarda da ifade edildiği gibi, Müslüman fatihlerin bölgeye ayak bastıkları sıralarda, Orta Asya'nın en mamur ve en zengin şehirlerinden birisiydi. Nitekim temel kaynaklarının bu konularda verdikleri bilgilerden öğrendiğimize göre; "Buhara'da çok güzel dokuma atölyeleri vardı. Bu atölyelerde kilimler, perdeler, değerli kumaşlar, yastık örtüleri, namaz seccadeleri, halife ve yüksek derecede devlet memurları için merasim hırkaları dokunurdu. Buhara'da bu işler için yetişmiş mahir ustalar vardı. Civar ülkelerden gelen tüccarlar bu giyim eşyalarından çokça alır ve satmak üzere memleketlerine götürürlerdi. Bunlar arasında "Zendeneçi" adı verilen kumaşların çok ayrı bir yeri vardı. Bu kumaşlar; Şam, Mısır ve Rum illerinde çok ayrı bir rağbet görüyorlardı.⁴⁴ Baykent'te olduğu gibi, Buhara'nın da, Orta-Asya Türk-İslam Medeniyeti'nin çok önemli bir merkezi haline gelmesinde; eski Budist ve Zerdüşti rahiplerinin çok önemli bir faaliyet merkezi olan Mah-ı Ruz çarşısının ve Mah-ı Ruz mabedinin bulunduğu bir yerde Kuteybe b. Müslim tarafından yaptırılan bir caminin etkisi oldukça büyüktür.⁴⁵ Daha sonra Buhara'ya bağlı Afşina,⁴⁶ Tavavis,⁴⁷ Zendene⁴⁸ ve Nur kasabaları⁴⁹ başta olmak üzere Buhara'nın birçok şehir ve kasabalarında, daha birçok cami ve mescitler yapılmış ve yine bu ilk medreseler de bu topraklarda kurulmuştur.

İslam'ın en erken devirlerinde ve ilk defa Buhara'da kurulan bu eğitim müesseseleri yine bu topraklarda kurulan Ribatlar ve diğer hayır kurumları diğer şehirlerde de kurularak kısa zamanda bütün Orta Asya ve Türk dünyasına yayılmış ve bunlar Orta Asya Türk-İslam Medeniyetinin hizmetine sunulmuştur. Nitekim Nerşahî (ö. 348/959) Buhara'nın İslamî ilimlerde

37 Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldan, I, 535

38 Bala, Mirza, "Buhara", İA, İstanbul, 1970, II, 762; R. Şeşen, R. "Buhara", DİA, İstanbul, 1992, VI, 365; Vambery A., History of Buhara, Lienchtenstein, 1979; Frye, R. N., A History of Buhara, Cambridge, 1954.

39 Brestschneider, E., Medieval Researches, London, 1967, II, 61

40 Togan, age., s. 54

41 Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *The History of Bukhara* (trc. Richard N. Frye), Cambridge, 1954, s. 23

42 A. Donuk., Eski Türk Devletlerinde Askerî Ünvanlar ve Terimler, İstanbul, 1998, s. 40

43 Nerşahî, age, s. 23

44 Nerşahî, age, s. 70; Serjent, R., B., *Islamic Textiles*, Beyrut, 1972, s. 100

45 Nerşahi, age, s. 74, W. Barthold, *Türkistan*, s. 139

46 Nerşahî, age, s. 31

47 Nerşahî, age, s. 28

48 Yâkût el-Hamevî, Mucemu'l-Buldân, III, 154

49 Nerşahî, age, s. 27

Turkish Studies

kaydettiği bu baş döndürücü gelişmelerden ve bu büyük şehirde yetişmiş İslam alimlerinin çokluğundan kıyamete kadar gurur duymuş ve şöyle demiştir. "Eğer biz sadece Buhara'da yetişen bu alimler ve yalnız onların isimlerini bir bir yazmaya kalkışmış olsaydık, bunun için bir çok defterleri doldurmamız gerekirdi."⁵⁰

Yine bir diğer yazar Seâlebî ise, "Yetimetü'd-Dehr" adındaki eserinde Buhara'yı, "Uluların yuvası, mülkün kalesi, ilmin kabesi, devrin en büyük alimlerinin bulunduğu ulu bir meydan, dünya edebiyat yıldızlarının, onun semasında parlayıp durduğu bir gök kubbe olarak nitelendirmektedir."⁵¹ Ebû'l-Abbas ise "Ahbaru'd-Düvel" adındaki eserinde, Buhara'nın; İslam ilim, irfan ve medeniyetindeki müstesna yerine işaret ederken burasının "Fukaha'nın büyük İslam hukukçularının bir toplanma yeri, faziletli ulu kişilerin ocağı, büyük İslam âlimlerinin koşup geldiği, tanışıp bulunduğu bir harman yeri olduğunu bildirmektedir."⁵² Türk İslam Kültür ve Medeniyeti'nin parlak olduğu bir devirde ziyaret etmiş olan Makdîsî "Bu devirde Buhara'dan daha mamur, daha kalabalık bir şehir yoktur. Gelenlere uğurlu olan, yaşayanları yükselten, oturanlara kolaylık bahşeden bir yerdir. Yemekleri tatlı, hamamları temiz, caddeleri geniş, suyu hafif, evleri zarif, yiyip içecekleri kolay, meyveleri bol ve bereketlidir. Birçok yüce ilim meclisleri vardır. Halkı cemaatlere koşar, ahalişi fakih, edip, mücahitleri pek çok, cahilleri inadına azdır"⁵³ şeklinde mübâlağalı bir üslupla buradaki medenî durumu dile getirmiştir.

Orta Asya Türk İslam Medeniyetinin geliştiği bu büyük merkezlerden birisi de Semerkant'tı. Semerkant isminin nereden geldiği hâlâ münakaşa konusudur.⁵⁴ Hamevî şehrin adının bir efsaneye göre "Şımar onu tahrip etti" anlamına "Şımar Kand" olduğunu belirtmektedir.⁵⁵ Kaşgarî kelimenin Türkçe semiz; zengin ve Kent; şehir kelimelerinden oluştuğunu, Zengin Şehir anlamına gelen Semiz-Kent kelimesinden geldiğini açıklamaktadır.⁵⁶ Semerkant, Soğd nehrinin güneyinde vadiye hakim yüksek bir mevkiide kurulmuştur.⁵⁷

İslam fetihlerinin başladığı sıralarda (VII. Yüzyıl) Semerkant Hanlığı da Baykent ve Buhara'da olduğu gibi Türk asıllı hanedan aileleri tarafından idare ediliyordu.⁵⁸ Bunlar, Tarhun veya Tarhan unvanıyla anılmaktaydılar.⁵⁹ Semerkant'ın idaresinde söz sahibi olan Tarhanlar'ın Arap İslam fetihleri sırasında Ceyhun nehrinin hem doğusu ve hem de batısında çok etkili kimseler oldukları görülmektedir. Bu bakımdan Semerkant bütün bu yönleri ile Türk militarizminin adetâ bir ocağını teşkil etmekte idi. Zira ilk fetih yıllarında Araplar; J. Welhausen'in de dediği gibi; "bu bölge hakimiyeti için Türklerle mücadele etmiş ve hakimiyeti onlardan zorla koparıp almışlardı."⁶⁰

Semerkant; Buhara gibi Aşağı Türkistan'ın en mamur ve müreffeh şehirlerinden birisi idi. Birçok ticari ve sınai maddeleri Semerkant da imal ediliyor, daha sonra ticaret kervanları ile buradan dünyanın çeşitli şehirlerine sevk ediliyordu. Bu ticaret mallarının başında Seâlibî'ye göre; kurgun, nişadır, vezariye denilen bir nevi elbiselik kumaşlar, civa ve çeşitli maksatlar için kullanılmak üzere işlenmiş deriler gelmekte idi. Ayrıca büyük bakır kaplar, meşhur Türk

50 Nerşahî, age, s. 18

51 Seâlibî, Ebû Mansur, Abdülmelik b. Muhammed, Yetimetü'd-Dehr, Kahire, 1956, IV, 101

52 Ebu'l-Abbas, Ahbaru'd-Düvel, Bağdad, 1282, s. 435

53 Makdîsî, age, s. 260

54 Schaedder, H.H., "Semerkant", İA, İstanbul, 1966, X, 469; H.H: Schader-C.E., Bosworth, "Samarkand", EI, VII, Londra, 1995, s. 1031

55 Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, III, 247

56 Kaşgarî, Divanü'l-Lügat et-Türk, Ankara, 1940, III, 3

57 İstahrî, age, s. 316; İbn Havkal, age, s. 492, Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, III, 246.

58 Schader, H., H., "Semerkant", İA., X, 469

59 A. Donuk, age, s.40

60 Welhausen, age., s. 208

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

çadırları, kayışlar vb. birçok eşyalar yine Semerkant'tan ihraç edilen mallar arasında idi.⁶¹ Ayrıca Semerkant'ı, İslam kültür ve Medeniyet Merkezlerinde meşhur eden bir husus daha vardır. O da, Semerkant'ta imal edilen kaliteli "kağıtlar" idi.

Bu arada hemen şunu ifade edelim ki Buhara'da olduğu gibi, Semerkant'ta da; İslam Medeniyetinin temeli şehrin merkezine büyük bir camiinin yapılması ile başlamıştır. Bu cami Kuteybe b. Müslim'le yapılan bir anlaşma gereği şehrin hükümdarı Budist olan Türk Guzek tarafından hem de Budist mabedinin karşısına yapılmıştır.⁶², yukarda da ifade edildiği gibi, hilafet ülkelerine, askeri maksat için gönderilen ve sayıları ancak binlerle ifade edilen Türk gençlerinin ilk konaklama yeri idi. Abbâsî halifelerinin bu Türklere çok açık bir güvenleri vardı. Bu bakımdan; Orta Asya'dan getirilen bu Türklerin büyük bir kısmı, daha sonra büyük kabileler halinde hilafet ordularında hizmet etmek için Bağdat'a gönderildiği gibi, onların pek çoğu da Semerkant'a yerleşmişlerdir. Böylece Semerkant daha bu ilk devirlerden itibaren bu Türklerin mesken tuttuğu bir "Türk Şehri" olmuştur. Doğdukları yere nispetle "Semerkandî" nispet adıyla zikredilmiştir. Z. Kitapçı bunun onlar için bir "milli kimlik" unvanı olduğunu ve "Türkî" yerine kullanıldığını ifade etmektedir.⁶³

Bu yeni oluşan Medeniyet merkezlerinden birisi de Fergana'dır. Gerçekte Fergana; bir şehir merkezi olmasının yanı sıra; Seyhun nehri havzasında, kuzeyde, Çotkal sıradağları, doğuda, Fergana ve güneyde, Altay dağları ile çevrilmiş ve daha ziyade "Fergana vadisi" diye anılan ve içinde birçok şehir ve kasaba bulunan çok geniş bir coğrafi bölgenin de adıdır. Üçgen şeklinde olan Fergana vadisinin çok büyük bir kısmı bugünkü Özbekistan sınırları içindedir.⁶⁴ Batılı yazar Boulnois, bu bölgenin M. Ö. 138'li yıllarda buralara gelen Çin imparatoru temsilcisinin aktardıklarına dayanarak en eski medeniyet ve kültür merkezlerinden biri olduğunu belirtmekte ve bu yörede yaşayan insanlar hakkında şunları söylemektedir: "Buradaki insanlar yerleşik düzene geçmiş çiftçiler, sanatkarlar ve bir çok meslek erbabından oluşmakta idi. Ayrıca Fergana bölgesinde mahalli beylikler bulunmakta idi ve bu beyliklerin emri altında, üstelik süvari ve her yöne ok atabilen mahir okçu birliklerinden oluşan birkaç bin kişilik orduları vardı."⁶⁵ Bu anlatılanların Türk olma ihtimali üzerinde durmaktayız.

Fergana'nın İslam öncesi ve Eski Çağlardaki ticari zenginliği, bolluk ve refahını dile getiren tarihçi ve yazarlar; bu Türk yerleşim biriminin; bağcılık, ziraat ve toprak ürünleri yanı sıra, demir, gümüş ve züccaciye mamullerinin ünlü olduğunu, cam sanayinin çok geliştiğini, bölgenin önemli yerlerde yapılan kazılarda, eski devirlere ait sırça işçiliğinin çok güzel örneklerinin bulunduğunu,⁶⁶ Çinlilerin bu eski devirlerde, Ferganalılardan kaba yonca, bağcılık ve üzüm yetiştirmeyi öğrendiklerini, onlara ise; altın gümüş işlemeciliği, çinicilik ve cam sanayiini öğrettiklerini yazmışlardır.⁶⁷ Ayrıca bu devirlerde Fergana'dan; elbiselik beyaz kumaşlar, zırhlar, kılıçlar, bakır ve demirden yapılmış mamuller ihraç ediliyordu.

Fergana tarihte "kan-terleyen" atları ile meşhur olmuştur.⁶⁸ Müslüman Arapların bu

61 Seâlibî, age, s. 218

62 Taberî, age, VI, 475; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî (ö. 630/1232): el-Kamil fi't-Târih, I-XIII, Beyrut, 1965, IV, 573; İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir, (ö.774/1372): el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XII, Beyrut, 1990, IX, 85

63 Makdîsî, age, s. 222

64 İbn Havkal, age, s. 512; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldan, V, 253; T. Yazıcı., "Fergana", DİA, İstanbul, 1995, XII, 375; W. Barthold, "Fergana", İA, İstanbul, 1964, IV,558

65 L. Boulnois, The Silk Road, London, 1966, s. 26

66 Togan, age, s. 48

67 Barthold, "Fergana", İA, IV,558

68 Boulnois, age., s. 25

Turkish Studies

bölgeye ayak bastığı sıralarda ise; bir örneğini Semerkant ve Buhara da gördüğümüz gibi, burası da Türk devlet unvanı taşıyan aristokrat hanedan aileleri tarafından idare ediliyordu ve onlara İhşid-Akşid deniyordu. Fergana Türk Beyinin emrinde çok güçlü bir ordu vardı. Arap-İslam fetihleri sırasında Fergana Türk beyinin adının Arslan Tarhan olduğu zikredilmektedir.⁶⁹

Fergana'yı ziyaret eden İslam coğrafyacısı İbn Havkal (ö. 367/977) özellikle Fergana civarında bulunan dağlardan çıkarılan çeşitli madenlerden bahsetmiş ve bizlere şu bilgileri vermiştir: "Fergana'deki cam, demir, civa, bakır, kalay, altın, gümüş, petrol, katran, zift, firuze, nişadır Fergana'deki Büttem dağının tepelerinde veya buna bağlı dağlardan çıkarıldı.⁷⁰ Nitekim el-Hamevî'den öğrendiğimize göre; "bu topraklarda başta üzüm, ceviz, yer fıstığı olmak üzere elma, armut v.s. gibi diğer meyveler öylesine çok ve öylesine bol idi ki bunlara kimse sahip çıkmıyor ve çoğu halde ağaçlarda kalıyordu. İsteyen istediği gibi alıp yiyebiliyordu. Halk buna mubah gözü ile bakıyor kimse kimseyi yasaklamıyordu. Bunun bir başka ülkede eşi ve benzeri yoktur."⁷¹

İslam şehirlerine Fergana'dan Türk sevkıyatı da başlamış oluyordu. Hilafet ülkelerine sevk edilen bu Türk ailelerinden, erken devirlerinden itibaren Tefsir, Hadis, Fıkıh gibi İslami ilimler, matematik, cebir ve astronomi gibi temel fen bilimlerinde birçok değerli kimseler çıkmış ve onlar "Ferganî" nispet adıyla anılmıştır. Fergana olmak üzere bu bölgenin büyük şehir, kasaba ve köylerini; cami, ribat, hanlar ve kervansaraylarla donatmışlar birçok mektep, medrese gibi hayır imaretler yapmışlardır. Nitekim Makdîsî, (ö. 380/985) Fergana ve çevresinde bulunan şehir ve kasabalarda 40 tan fazla cuma cami olduğunu bildirmiştir.⁷² Erken devirlerde bölgeyi gezen Makdîsî zamanında bu bölgenin İslam motifleriyle dolduğunu görmekteyiz.

Orta-Asya İslami Türk Medeniyet bölgelerinin en önemlilerinden birisi de Taşkent'tir. Taşkent veya Taskoy; Orta-Asya'da Sir Derya'ya (Seyhun nehri) sağ taraftan dökülen Çircik Irmağının suladığı yeşil bir sahada kurulmuş olup, bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti'nin de başkentidir.⁷³ Başta İbn Havkal (ö. 367/977) olmak üzere, İslam coğrafyacıları Taşkent'i, Kafir Türklere karşı en büyük bir hudut nehri olarak görmüşlerdir. Onlara göre Taşkent: "her tarafı yeşilliklerle örtülü, Aşağı Türkistan'ın bolluk bereketi ile en güzel belde ve bölgelerinden biridir. Minberleri mamur, çarşı ve pazarları güzel bir yerdir, bir hududu Harezm bir hududu demir kapıya kadar uzanır."⁷⁴

Taşkent bir yerleşim birimi ve aynı zamanda bir bölge adı olarak Çinliler "Çac-Cac" adını verdikleri için burası genellikle bu isimle anılmıştır. Ne var ki Müslüman Araplar bu bölgeye ayak bastıktan sonra birçok Türk isim ve şehirlerinde olduğu gibi, onu kendilerine göre telaffuz ederek, Şaş demişlerdir. Artık Orta-Asya temel kaynaklarında bu Türk şehri "Şaş" olarak anıldığı gibi, buralardan yetişmiş Türk asıllı büyük İslam âlimleri de "Şaşî" nispet adıyla anılmıştır. Her ne kadar bu Türk şehrinin tarihi geçmişi, milattan önce çok uzun asırlara kadar gitmekte ise de; Müslüman Arapların bu bölgeye ayak basmalarından çok daha önce, bölgenin diğer önemli büyük şehirleri Baykent, Buhara gibi, Göktürk devlet geleneğine bağlı "Tudun"lar, yani Türk hanedan aileleri tarafından idare ediliyordu. Bu beylere genellikle "Taşkent Tudunları" adı verilmiştir.⁷⁵ Taşkent Tudunları, Müslüman Araplara karşı her zaman mahalli Türk beylerinin

69 Barthold, "Fergana", İA, IV,558

70 İbn Havkal, age, s. 513

71 Yâkût el-Hamevî, Mucemü'l-Buldân III, 253

72 Makdîsî, age s. 277

73 Barthold, "Taşkent", İA, İstanbul, 1974, XII/1,558

74 İbn Havkal, age, s. 507, Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, III, 309

75 Emel, age., s. 121

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

yanında olmuşlardır.⁷⁶

Ne var ki İslam dininin tebliğ faaliyetleri ile Taşkent veya Şaş'ta nasibini almış ve buralarda yaşayan Türkler hiç bir direniş göstermeden Müslüman olmuşlardır. Nitekim Cemal el-Karşı'nın bize bu konularda verdiği bilgilerden öğrendiğimize göre; Taşkent ve çevresinde İslam dininin Taşkentli Türklerinden ermiş bir kimse ve bir veli olarak kabul ettikleri bir çilingir ustası ve üstelik Şafii fikhının o bölgede Türk temsilcisi olan büyük alim Ebûbekir Kefal es-Şaşî'nin çok büyük hizmetleri olmuştur. Zira bu çilingir ustası; gayri müslim Türklerin yapacakları baskın ve akınlara karşı onlara yönelir ve çok yüksek seslerle tekbirler getirerek onların yapacakları baskın ve akınları önlerdi.⁷⁷

Diğer Türkistan şehirlerinde gördüğümüz gibi burada da birçok cami, mescitler yapılmış, ribatlar, mektep ve medreseler açılmış, ayrıca, hanlar, kervansaraylar gibi birçok hayır eserleriyle süslenmiş ve nitekim Orta-Asya Türk İslam Medeniyeti'nin parlak bir merkezi olmuştur. Nitekim Şaş ve havalisini ziyaret eden Makdîsî (ö.380/985), Şaş ve bütün o bölge için geçerli olmak üzere bize şu bilgileri vermektedir: "Halkı Ehl-i Sünnetten olmasının yanı sıra, cesur hükümdarın emrinde sanki bir hazır kuvvettir. İlme rağbet gösterirler, mezheplerini fazla beğenirler. Güzel ok yaparlar, kahraman olmalarına rağmen biraz ahmaktırlar, cömert olmakla beraber biraz haşındırlar."⁷⁸

Orta Asya Türk İslam Medeniyeti'nin en parlak merkezlerinden birisi de Fârâb'tır. Bugünkü Kazakistan sınırları içinde bulunan Fârâb bir büyük şehir olmasının yanı sıra, çok geniş bir Türk yerleşim bölgesi ve bir büyük idare merkezidir. Asıl Fârâb ise, Seyhun havzasında; Aras ırmağının Seyhun nehrine döküldüğü bir yerde ve nehrin iki yakasında, ayrıca Balasagun şehrine yakın bir yerde kurulmuş bir şehirdir.⁷⁹ Semerkant'a 8 fersah uzaklıkta, dağların eteğinde bulunan bir yerleşim yeri idi.⁸⁰ Makdîsî, Fârâb'ın parlak bir medeniyet merkezi haline gelmesi de, şehrin en faal bir yerine çok büyük bir caminin inşasıyla başlamıştır. Asıl şehir duvarla çevrilmişti. Kale içindeki çarşı ve dükkanlar yanı sıra, kalenin dışında büyük pazar yerleri vardı. Fârâb'ın en önemli şehirleri Kedr, Vesic ve Otrar idi. Kedr, İslam coğrafyacılarından öğrendiğimize göre; daha ziyade bir idare merkezi idi. Burada çok güzel bir cami ve bir büyük çarşısı bulunuyordu. Kaynaklarda Kedr'in hadis ilminde çok ileri gittiği, birçok hadis âlimi yetiştirdiği ve halkının çok kahraman olduğu zikredilmiştir ki; bunlar kendilerini, İslami gaza ve cihada adayan Türklerden başkası değildir. Bölgenin diğer bir şehri olan Vesic ise; küçük bir yer ve güzel bir Türk İslam şehri idi. Burası Türk Beyinin idaresi altında idi. Burası da bu erken devirlerden itibaren; parlak bir ilim, irfan yuvası olmuş ve Vesic'in ününü, Türk İslam dünyasına duyuran Ebû Nasr Muhammed b. İbrahim b. Uzluğ el- Fârâbî et-Türkî olmuştur.⁸¹

Türk şehirlerinin merkezlerinden birisi de bu günkü Kaşgar şehridir. Bilindiği gibi tarihi geçmiş, milattan önce devirlere kadar uzanan ve doğu Türkistan'ın batı bölgesinde; Pamir ve Tengri dağı silsilelerinin eteklerinde, Tarım ırmağının kollarından biri olan Kaşgar ırmağının kıyılarında kurulan Kaşgar şehri; bütün Eski ve Orta Çağlar boyunca "Doğu" ile, "Batı" arasında eski din ve kültürlerin, buluştuğu ve büyük ticaret kervanlarının konakladığı bir yer olmuş ve "Doğu" ile "Batı" medeniyetleri arasında bir köprü vazifesini görmüştür. Zira bu Türk şehri; Çin, Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan arasında, yüksek dağ geçitlerinden geçen büyük kervan yollarının kavşak noktasında bulunduğundan; hemen her devirde, siyasi, ticari, dini ve kültürel

76 Belazuri, Futûhu'l-Buldân, çev. Mustafa Fayda, Ankara,1987, s. 613

77 Cemal el-Karşı, Mülakat es-Sürah, nşr. Barthold, Petersburg,1898, s.135

78 Makdîsî, age, s. 276

79 Barthold, "Farab", İA, İstanbul, 1964, IV, 451

80 Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, (ö. 562/1166) Kitâbü'l-Ensâb, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, I-V, Beyrut, 1988, IV, 353; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, IV, 241.

81 Makdîsî, age, s. 271

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

yönlerden çok büyük bir önem kazanmış ve o nispette de tarihi hadiseler, siyasi hâkimiyet ve taht mücadelelerine sahne olmuştur.⁸²

132/750'li yıllarda Kaşgar'a Karluk Türk boyları hâkim bulunuyordu. Onlar buralarda, Türk devlet idaresini yeniden kurdukları gibi, bu coğrafyanın Türkleşmesinde de hizmetleri olmuştur.⁸³ Daha sonra Kaşgar'a Türk devlet geleneğinin diğer bir temsilcisi olan Uygur Türkleri hâkim olmuşlardır. Bu bakımdan Kaşgar'ın asıl yıldızı da Ötüken'de kurulan Türk Uygur Devleti'nin sınırları içine girdikten sonra daha da parlamış ve İslami fetihler sırasında, (VII. asır) çok büyük bir Uygur Kültür ve Medeniyet merkezi haline gelmiştir. Zira o sıralarda çoğunlukla Budist olan Uygurlar, bu güzel şehri birçok güzel imaretlerle birçok Budist mabetleri ile süslemişlerdir. Burası sadece bir din, bir ticaret merkezi değil, Uygur Türkçesinin de konuşulduğu ve yazıldığı bir sanat ve kültür merkezi haline getirmişlerdir.

Orta-Asya Türk-İslam Medeniyetinin en büyük merkezlerinden bir diğeri de Harezm bölgesidir. Ceyhun nehrinin aşağı tarafı, yani Aral Gölü'ne döküldüğü geniş coğrafi bölge ve nehrin iki yakasında yer alan bu bölge aynı zamanda bir büyük kültür ve medeniyet merkezi olmuştur.⁸⁴ İslam coğrafyacıları Harezm'in sınırlarını şu şekilde çizmişlerdir: Batıda, Oğuz Türklerinin yaşadığı yerler, doğuda, Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir), güneyde, Doğu Turan Yurdu (Horasan), Kuzeyde, yine Türk topraklarıdır.⁸⁵

Taha Hüseyin, Harezm'in tarihi geçmişini ve hele hele bu erken İslami devirlerdeki Türklerle ilişkisinin olmadığını iddia etmektedir.⁸⁶ Bu iddiaya verilecek en güzel cevap ilk İslam coğrafyacılarının eserlerindeki bilgiler olacaktır. Harezm'in tarihi başkenti Curcaniye şehrinin, Türkler tarafından kurulduğunu açıklayan İslam coğrafyacıları, Harezm halkı için Türk çehreli olduklarını ve onları tabiatın zorluklarına göğüs geren güçlü, kuvvetli insanlar olarak tasvir etmişlerdir.⁸⁷ Müslüman Araplar, bu bölgeye ayak bastıklarında (VII. asır) onların karşısına, Baykent, Buhara ve Semerkant'ta olduğu gibi yerli Türk halkı çıkmış ve onlarla kıyasıya bir hâkimiyet mücadelesine girmişlerdir.⁸⁸

Harezm'in Türklerle ilişkisini, İbn Batuta (ö.769/1368) ve onun "Rihle" adındaki meşhur gezi notlarında çok açık bir biçimde görmekteyiz. Ünlü Arap gezgini İbn Batuta 732/1332'li yıllarda Harezmi ziyaret etmiş ve bu Türk şehriden bahsederken şöyle demiştir; "Harezm (Curcaniye) görkemli pazarları, geniş sokakları, çok süslü yapılarıyla Türklerin en güzel bir şehridir. Şehirde oturanların sayısı adeta dolup taşmaktadır."⁸⁹

SONUÇ

İbn Haldun'un da dikkat çekip önemle vurguladığı gibi, Ortaçağ İslam dünyasında bilim ve tefekkür alanında gerçekleşmiş olan atılımın, hamlenin, çok büyük ölçüde olmak üzere Doğu İslam dünyasının eseri olduğu bilinmektedir. Doğu İslam dünyası denince akla Horasan ve Mâverâünnehir bölgesi ve buradaki ilim merkezlerini temsil eden Buhara, Semerkant, Taşkent,

82 R. Rahmeti, Arat, "Kaşgar", İA, İstanbul, 1964, VI, 405-412

83 Emel Esin, age, s. 230

84 İ Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti Tarihi, Ankara, 1956, Aydın Taneri, Harzemşahlar, Ankara, 1993; M. F. Köprülü, "Harizmşahlar", İA, İstanbul, 1964, V/I 265-296; A. Özaydın, "Harizm", DİA XVI, İstanbul, 1997, 217-220

85 İstahrî, age, s. 290 el-Makdîsî, age s. 226; Yâkût el-Hamevî, age, II. s. 396. Kazvîni, age, s. 522-527. İbn Batuta, er-Rihletü İbn Batuta, Beyrut, trs s. 52-170-200-201-229.

86 Taha, Hind Huseyn, el-Hadaratu't-Arabiyyetü'l-İslâmiyye fi iklimi Harizm, el-Mevrid, V/2. Bağdad, 1976. s. 112

87 Makdîsî, age s. 228; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, II. s. 395; Z. Kitapçı, Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, Konya, 2005, s. 120

88 Z. V. Togan, Türk İli Türkistan Tarihi, İstanbul, 1947 s. 108.; Z.Kitapçı, Azerbeycan Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet, Konya, 2005, s. 170. A. N. Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkant'ı Zaptı", DTCF Dergisi, Aralık, 1948. VI. sy. 5. s. 390

89 İbn Batuta, age, s. 359

Turkish Studies

Fergana gibi şehirler gelmektedir. Buralarda Türklerin de yoğun olarak yaşadığı bilinen bir gerçektir. Hatta bu dönemde ortaya konan ilimlerin ilk öncüleri içinde Türkî olarak belirtilen ilim adamlarının bulunması Ortaçağ İslam uygarlığının kurulmasında ve geliştirilmesinde Türklerin rollerinin olduğunu göstermektedir. İncelediğimiz bu bölgelerin tümünde ilmî ve medenî durum, gerek Arap gerekse diğer milletlere ait yazarlar tarafından ifade edilmiştir. Bu merkezlerin, ilim ve medeniyetin zirvede olduğu bölgeler içinde olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu bölgede yaşayan insanların çoğunluğunu Türklerin oluşturduğunu bilmekteyiz. Böyle olmasaydı bu bölgelerin liderlerinin Türklerden olması beklenemezdi.

KAYNAKÇA

- Abdullah Sahb, *Development et Questions D'Orient*, Toulouse, 1972 (Arapça Tercümesi) Bağdat, ty.
- Abdurrahman el Bezzaz, *Islam and Arap Nationalism*, Londra, 1965.
- Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, I- III, Kahire, 1952.
- ARAT, R., Rahmeti, "Kaşgar", İA, İstanbul, 1964.
- BALA, Mirza, "Buhara", İA, İstanbul, 1970.
- BARTHOLD, W., "Maveraünnehir", İA., İstanbul, 1964.
- BARTHOLD, W., "Farab", İA, İstanbul, 1964.
- BARTHOLD, W., "Fergana", İA, İstanbul, 1964.
- BARTHOLD, W., "Taşkent", İA, İstanbul, 1974.
- BARTHOLD, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Köprülü Fuad neşri, Ankara, 1977.
- BARTHOLD, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ter. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981.
- BARTHOLD, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927.
- Belazuri, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.
- BOULNOIS, L., *The Silk Road*, London, 1966.
- BRESTSCHNCİDER, E., *Medieval Researches*, London, 1967.
- CAFEROĞLU, A., "İran'la Turan'ın Paylaşılmayan Şirin'i", *Türkiyat*, Sy. VII, s.58,
- CAHİZ, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Terc. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967.
- Cemal el-Karşî, *Mülakat es-Sürâh*, nşr. Barthold, Petersburg, 1898.
- DEMİRCİ, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul, 1996
- DONUK, A. , *Eski Türk Devletlerinde Askeri Ünvanlar ve Terimler*, İstanbul, 1998.
- Ebu'l-Abbas, *Ahbaru'd-Düvel*, Bağdad, 1282.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmail b. Ali b. Mahmud b. Ömer el-Yâkût el-Hamevî (ö. 732/1331): *Kitâbü Takvîmu'l-Buldân*, thk. J. T. Re naud- W. Mac Guckın De Slane, Paris 1840. (Fuat Sezgin tarafından yayınlanan el-Coğrâfiyye el-İslâmiyye külliyyatının 13. cildi).
- ESİN Emel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul, 1978.
- FRYE, R. N., *A History of Buhara*, Cambridge, 1954.

- GÜNALTAY Şemseddin, “İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii”, Adlı Sunum, I. Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu, Kayseri Zabıtları, Ankara, 1932.
- GÜNALTAY Şemseddin, “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?” II. Türk Tarih Kongresi 20-25 Eylül 1937; TTKY, İstanbul, 1943.
- GÜNALTAY Şemseddin, Mufassal Türk Tarihi, I-V, İstanbul, 1339.
- H.H: SCHADER-C.E., BOSWORTH, “Samarkand” , EI, Londra , 1995.
- Hitti, History of the Arabs, London, 1953.
- HUARD, C., “Horasan” , İ.A., İstanbul, 1964.
- İbn A’sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî, (ö. 314/926), Kitabu ‘l- Fütûh, I-IV, Beyrut 1986.
- İbn Batuta, er-Rihletü İbn Batuta, Beyrut, ty.
- İbn Haldun, Mukaddime, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay. İstanbul, 1991.
- İbn Havkal, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Havkal, (ö. 367/977): Kitâb Sûretü’l-Arz, (Tahkik J.H. Kramers), Leiden, 1938.
- İbn Kesir, Ebu’l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir, (ö.774/1372): el-Bidâye ve’n-Nihâye, I-XII, Beyrut, 1990.
- İbnü’l-Esîr, İzzüddin Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezeri (ö. 630/1232): el-Kamil fi’t-Târih, I-XIII, Beyrut, 1965.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b.Muhammed el-Fârisî, (ö. 340/951), Kitâbü’l-Mesâlik ve’l- Memâlik, Kahire, 1961.
- KAFESOĞLU, İ., Harzemşahlar Devleti Tarihi, Ankara, 1956.
- KAHYA, Esin, Topdemir, Hüseyin Gazi, Türklerde Bilim, Türk Düşünce Tarihi, Ankara , 2001.
- KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Abdullah (ö. 820/1417): Subhu’l A’sâ fi Sınâatı İnşa. I-XV, Kahire 196.
- Kaşgarî, Divanü’l-Lügat et-Türk, Ankara, 1940.
- Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud (o. 682/1283): Asâru’l Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd, Beyrut ty.
- KİTAPÇI Zekariya, “Türklerin Müslüman Oluşu”, Türkler Ansiklopedisi, Ankara 2002, IV, 263
- KİTAPÇI Zekariya, Azerbeycan Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet, Konya, 2005.
- KİTAPÇI Zekariya, Türkistan’ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, Konya, 2005.
- KÖPRÜLÜ, M. F., ” Harizmşahlar”, İA, İstanbul, 1964.
- KURAT, A. N. Kurat, “Kuteybe b. Müslim’in Harizm ve Semerkant’ı Zaptı”, DTCF Dergisi, Aralık, 1948.
- KURT, Hasan, Emevi ve İlk Abbasi Halifeleri Döneminde Buhârâ Bölgesi, Ankara, 1997.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed, (ö. 381/991): Ahsenü’t-Tekâsîm fi ma’rifeti’l-ekâlîm, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1906.

- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, (ö. 345/956): Mürûcû'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher, thk. Müfîd Muhammed Kamîha, I-IV, Beyrut, 1987, I, 133.
- Naci Maruf, Urubetu'l-Ulema, Bağdad, 1974.
- Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, The History of Bukhara (trc.Richard N. Frye), Cambridge, 1954.
- ÖGEL, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1971.
- ÖZAYDIN, A., "Harizm", DİA XVI, İstanbul, 1997.
- SCHAEDDER, H.H., "Semerkant", İA, İstanbul, 1966.
- SEÂLİBÎ, Ebû Mansur, Abdülmelik b. Muhammed, Yetimetü'd-Dehr, Kahire, 1956.
- SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, (ö. 562/1166) Kitâbü'l-Ensâb, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, I-V, Beyrut, 1988.
- SERJENT, R., B., Islamic Textiles, Beyrut, 1972.
- STRANGE, The Lands of the Eastern Caliphate, London 1905.
- Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, I-VI, İstanbul, 1889-1898.
- ŞEŞEN, R. "Buhara", DİA, İstanbul, 1992.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, (ö.310/922): Târihu'l-Ümeme ve'l-Muluk, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut, 1967.
- Taha Hind Huseyn, el-Hadaratu't-Arabiyyetü'l-İslâmiyye fi iklimi Harizm, el-Mevrid, Bağdad, 1976. Kitapçı, Z., Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, Konya, 2005.
- TANERİ, Aydın, Harzemşahlar, Ankara, 1993.
- TOGAN, Z. V. Togan, Türk İli Türkistan Tarihi, İstanbul, 1947.
- TOGAN, Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970.
- TURAN, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1969.
- VAMBERY A., History of Buhara, Lienchtenstein, 1979.
- Yâkût el-Hamevî Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah (ö. 626/1228): Mucemü'l-Udeba, Kahire, 1923.
- Yâkût el-Hamevî Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî b. Abdullah (ö. 626/1228): Mucemü'l-Buldân, Leipziq, 1869.
- YAZICI, T., "Fergana", DİA, İstanbul, 1995.
- ZEYDAN, C., İslâm Medeniyeti Tarihi, Sadeleştiren: Mümin Çevik, I- V, İstanbul, 1961.